शास्त्र द्वितीय खण्डस्य कृते साहित्यम्

'धन्यः स एव तरुणो नयेन तस्यैव नयेन च।
भुवनेन मोहनविद्या भवितेयं यस्य सम्मुखे सुमुखी॥'
इति पद्यं कस्य उदाहरणतया उपन्यस्तम्
दर्शय कारेण द्वितीयादि व्यङ्ग्यार्थस्य विवेचनम्।

'धन्यः स एव तरुणो नयेन तस्यैव नयेन च।
भुवनेन मोहनविद्या भवितेयं यस्य सम्मुखे सुमुखी॥'

इदं पद्यम् अर्थान्तर सङ्क्रमित वाचस्य ध्वनेः पदगतत्वेन उदाहृतम्। अत्र हि द्वितीय नयन शब्दो यौगिकरूपमिमा सामान्य नयन रूपे मुख्यार्थे बाधितो भाग्यवत्त्वादि गुण विशिष्ट नायकत्वम् अर्थम् लक्षयति (उपादान लक्षणायेति भावः) नायकस्य उचितं व्यवहारिकत्वादि व्यङ्ग्यम् उपादान लक्षणायाः फलम् व्यङ्ग्यमेतेति।

अत्र मुख्यार्थं विशिष्टं नयितृत्वार्थं प्रतिपादनं रूढ्या नयोपादान लक्षणा। स्वेषाम् अजहत्स्वार्थः इति उच्यते। एवं स्वार्थं परित्याग पूर्वकान्यार्थं प्रतिपादनं शक्तेः लक्षणा लक्षणात्वम्

इति-शुभे

उपेन्द्र झा
6/11/20
एसो० प्रो० साहित्य
एल० ए० एस० महाविद्यालय सुपौल
दरभंगा

शास्त्री तृतीय वर्षस्य कृते साहित्यम्

अभवन्मतसम्बन्धस्य दोषस्य स्वरूपम् उदाहरण द्वारा विवेचनम् ।

अभवन् = अनुपपद्यमानः, मतः = अभिप्रेतः, सम्बन्धः = अन्वयो यत्र सः अभवन्मतसम्बन्धः । पद विशेषस्य दृष्ट अन्वय अनुपपत्तिः यत् वाक्यस्य अभवन् मतसम्बन्धत्वम् । अभवन्मत सम्बन्धत्वं च क्वचित् विभक्तिभेदनिबन्धनम् । क्वचित् लिङादि निबन्धनम् । किं क्वचित् समास आसत्तिना अभिमत सम्बन्धाभाव निबन्धनश्च ।

तत्र आदिम उदाहरति —

'यो मम श्रीमतोऽश्वस्य यथा जगदधःकृतम् ।
मामेवाक्षीं विना प्राण विफला मे कुतोऽक्ष सा ॥'

अत्र यत् शब्द निर्दिष्टानां वाक्यानां परस्परमिव निरपेक्षत्वात् तदेकान्तः पातिना = तेषु वाक्येषु मध्ये एकस्य वाक्यस्य, अन्तः पातिना = अन्तर्भूतेन, एकाक्षी शब्देन अन्येषां वाक्यानां कथंचिदपि नोपपद्यते सः ।

'यो विनाऽक्षी वृथा प्राण विफला मे कुतोऽक्ष सा ।'

इति यत् शब्द निर्दिष्ट वाक्यानां पातिते तु यत् शब्द निर्दिष्ट वाक्यैः सम्बन्धो घटते ।

लिङादि निबन्धो यथा —

'ईक्षसे यत्करालेन तदाघ्नती मनोभवः ।'

अत्र यदित्यस्य तदेत्यनेन सम्बन्धो विवक्षितः स च न सम्भवति । तत् शब्दस्य प्रथमान्तत्वात् कालार्थक सप्तम्यन्तेन 'तदा' इत्यनेन सह भिन्न विभक्तिकत्वात् तत्सम्बन्धो न घटते इति भावः । 'ईक्षसे चेत्' इति युक्तः पाठः । चेत् इत्यस्य यदि अर्थकत्वेन अन्वय लाभस्य सुलभत्वात् ।

*समासाद्यन्यथा ऽभिमत सम्बन्धाभाव निबन्धं यथा —

'ज्योत्स्नानाथः पयः पूरस्तारकाः कैरवाणि च ।
राजति व्योमकासाररजहंसः सुधाकरः ॥'

अत्र व्योमकासारशब्दस्य राजहंस शब्देन समासे गुणीभावात् तदर्थस्य न सर्वैः संयोगः ।

विशेषाविशेषौ यत् स्व अभिमृष्ट तदेव दुरूह । इह तु प्रधानस्य कासार पदार्थस्य प्राधान्येन अप्रतीतेः सर्वेऽपि पयः पूराद्यपदार्थाः तदङ्गतया न प्रतीयन्ते इति सर्वेषां वाक्यानां अर्थस्य विरोधावभासः = निराकाङ्क्षतया प्रतीतिः इत्यर्थः, इति उभयोः भेदः ।

काव्यप्रकाशकारादिभिः स्वमतिमुदाहरणद्वारा दर्शयति —

'अनेनछिन्दता मातुः कण्ठं परशुना तव ।
बहुसर्पैः कृपाणोऽयं स्पृष्टो मम मार्गव ॥'

अत्र मार्गव निर्दिष्टायाः प्रयुक्तस्य मातृकण्ठच्छेदन कर्तृत्वस्य अनेन परशुना सह सम्बन्धो न युक्तः अर्थात् कण्ठः अभिलषतो परशोः कर्तृत्व सम्बन्धः अनेनत्वात् न घटते । स्व इति अभवन्मतसम्बन्धत्व दोष इति प्राञ्चः ।

परशोः निन्दा द्वारा मार्गवस्य अधिक तिरस्कारं तदर्थं कवि रचना नैपुण्यमेव दृश्यते तथापि उन्मुखिता ।

इति दिक्

उपेन्द्र झा
एम० ए० साहित्य
रा० उ० सं० महाविद्यालय
मुजफ्फरपुर

शारदी प्रथम खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

कुन्तक स्वस्य भोजदेव कृत काव्य लक्षणस्य साहित्यदर्पणकार विश्वनाथ मतं खण्डनम्।

काव्य लक्षण विचार प्रसंगे वक्रोक्ति जीवितकारैः प्रोक्तम् यत् - 'वक्रोक्तिः काव्य जीवितम्' इति। यद्यपि काव्य लक्षणे विश्वनाथः न खण्डनः। एकस्य तेन - यतो हि वक्रोक्तिः अलंकाररूपत्वात्। अलंकाराणां च उत्कर्षाधायकत्वात्।

वस्तुतस्तु - वक्रोक्ति जीवितकारः स्वीकृता वक्रोक्तिः न अलङ्कार रूपा किन्तु काव्यस्य प्राणस्थानीया। प्राणस्य चात्मनः भिन्नत्वात् वक्रोक्ति जीवितकारोक्तमपि समीचीनमेव।

अतः परं पूर्ववर्ती काव्य लक्षणकारैः भोजदेवेन काव्यलक्षणं खण्डयति विश्वनाथः।

यथोक्तं भोजदेव कृत काव्य लक्षणं वर्तते -

अदोषं गुणवत्काव्यमलङ्कारैरलंकृतम्।
रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्तिं प्रीतिं च विन्दति॥'

अस्यार्थः - दोष रहितं गुण सहितम् अलंकार युक्तम् रसान्वितं काव्यम् कुर्वन् कविः कीर्तिं प्रीतिं च प्राप्नुते।

विश्वनाथः खण्डयति यत् - दोष रहितस्यैव काव्यत्वे काव्यं प्रतिपादयितुं निषिध्य वा स्यात्। सर्वथा निर्दोषस्य एकान्तम् असम्भवात्। ईषद् दोषम् इत्यपि नोक्तम्। निर्दोषस्य काव्यत्वं न स्यात्। अतः काव्य लक्षणे अदोषमिति विशेषणं न समीचीनम्। एवम् गुणानां रसधर्मत्वात् गुणवत् काव्यस्य असत्वात् काव्य लक्षणे गुणत्वं विशेषणमपि न देयम्। अलंकाराणां उत्कर्षाधायकत्वं न तु रसोपकारकत्वम्। तेन सालङ्कारत्वं विशेषणमपि न देयम्। केवलं रसान्वितं काव्यम् इत्येव काव्य लक्षणं वाच्यमिति।

परं तु उपहसनीयत्वः अस्यैवात्र दोष पदेन ग्रहणात्। अदोषमिति विशेषणम् उचितमेव। गुणवत्वमपि साकल्यं अनिल्यकत्वसम्बन्धेन शब्दयोः उपचर्यते। इति दर्पणकारेणापि स्वीकारात् अदोष एव। कीर्तिं प्रीतिं वर्धते काव्ये अलंकारस्य सत्वम् अपेक्षितमेव यत्र न रसस्य हानिः, इति भोजदेव कृतं काव्यलक्षणमपि उपहसनीयं काव्यत्वे केति न कुत्रापि दोष इति वदन्ति।

उपेन्द्र शा 6/11/20
एम०ए० प्रथम
सं० उ० अ० महाविद्यालय, मुजफ्फरपुर